

MANİLERDE ORTAK YAPI ÖZELLİKLERİ

Rıza Filizok

Bu incelememizde mani türünün bir alt cinsi olarak kabul ettiğimiz «yedi heceli, aaba düzeninde kafiyeli, bir dörtlükten meydana gelen maniler»¹ üzerinde duracak ve şu sorunun cevabını arayacağız: Folklorik bir karakter taşıyan maniler, birbirleriyle aynı vezinde, aynı mısra sayısında, aynı kafiye kuruluşunda olmaktan başka müşterek yapı hususiyetlerine sahip midirler?

Vezin, mısra sayısı ve kafiye kuruluşu dışında bütün manileri içine alan müşterek bir yapı hususiyeti bulmak oldukça zordur. Buna karşılık, maniler dikkatle incelendiğinde birçok maninin aynı hususiyetleri paylaşarak alt gruplar meydana getirdikleri kolayca görülebilir. Bu olgu manilerin belli gruplar halinde toplanabileceğini göstermektedir. Ancak burada şu soru akla gelmektedir: Maniler hangi esaslara göre guruplandırılmalıdır? Manilerin guruplandırılmasında esas olacak prensipler, tarafımızdan ortaya atılmış olmamalı, biyoloji ilminde olduğu gibi, bizzat malzemenin kendisinden çıkarılmalıdır. Bundan dolayı bu yazımızda manilerden hareket ederek manilerin müşterek bazı hususiyetler etrafında nasıl guruplandığını göstermeye çalışacağız. Biz, manilerin sınıflandırılmasının, tarif ve tasvirinin ancak bu çalışmalardan sonra mümkün olacağı düşüncesindeyiz.

Elimizdeki mani malzemesi gözden geçirilince ilk dikkate çarpan husus, manilerin müşterek bir kelime kadrosuna sahip oluşudur. Maniler hangi noktadan incelenirse incelensin bu müşterek kelime kadrosu derhal göze çarpar.² Yaptığımız incelemede «dağ», «ben» «gel», «ay», «üstünde» gibi beş - on kelimenin yüzlerce manide ortak olarak kullanıldığını gördük. Bu olgu bize manilerin ortak bir lüğatinin olduğunu göstermektedir. Bu müşterek lügat bizce manilerdeki müşterek duyuş tarzının ilk belirtisidir. Manilerde bu kelimeler tek başlarına bulunmamakta, çok zaman beraberlerinde bir deyim, bir hayali getirmekte, bazen bütün bir mısra halinde gelmektedir. Bundan dolayı manilerdeki müşterek kelimelerin tespiti anlamlı bir malzeme ortaya koymaktadır

Maniler, yedili kuruluşlarının zorunlu bir sonucu olarak dil malzemesinin bütününe açık değildir. Yani dilin ancak vezin ölçüleri içine girebilen, sığabilen kelimelerine ve kuruluşlarına açıktır. Hece sayısı fazla kelimeler, birçok gramer yapıları, ek sistemleri vs.

¹ Rıza Filizok. Manilerin Tasnifi Problemi ve Manilerde Değişmeyen Unsurlar, E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Sayı: 1, 1982, ss. 165 - 175.

² . a.g.e.. s. 169

manilerin içinde yer alamamaktadır. Böylece maniler dilin sınırlı bir sahasının uygulama alanı olmaktadır. Diğer taraftan manilerin yedili hece kuruluşu içine rahatça yerleşebilen az heceli kelimelerle bazı gramer yapıları ve ek sistemleri ise manilerin karakterini belirleyecek ölçüde sık tekrarlanmaktadır. Böylece maniler, bir taraftan dilin önemli bir yönüne kapalı kalırken, diğer taraftan dilin bazı unsurlarını kendi varlık alanı haline getirmekte, böylece kendine has bir görünüm kazanmaktadır. Maniyi diğer türlerden ayıran başlıca özelliklerinden birisi bizce dilin bu özel kullanılışıdır.

Manilerde ortak bir kelime kadrosunun ortaya çıkmasının sebeplerinden birisi de manilerde kullanılan redif ve kafiyelerdir. Kafiye ve redif bulma güçlükleri, yahut bilinen bir maninin redif ve kafiyesinden yola çıkılarak yeni maniler yazılması, manilerde aynı redif ve kafiye kelimelerinin kullanılmasına yol açmakta bunun sonucunda manilerin kelime kadrosu daha da daralmaktadır. Manilerin redif ve kafiyelerine göre alfabetik olarak sıralandığı «Maniler Kılavuzu» (Niyazi Eset, 1946.) adlı eserde «L» harfindeki 136 maninin 104'ünün «gel», «güzel», «değil» kelimeleriyle bitmesi bunu çok belirgin bir şekilde göstermektedir.

Maniler, doğusuyla özelin, dayandığı malzeme ile genelin sahası içindedir. Yukarıda üzerinde durduğumuz müşterek kelime kadrosu manilerin geleneğe bağlı yönünü temsil eder. Bu kelimelerden bazıları, yeni maniler yapılmasında kullanılan «araç» lar durumundadır, örnek olarak bu kelimelerden birisi üzerinde durmak ve bu kelimenin manilerdeki fonksiyonunu araştırmak, manilerde tekrarlanan kelimeler ve yüklendikleri fonksiyon hakkında açık bir fikir verecektir.

Mesela manilerimizde sık olarak tekrarlanan kelimelerden birisi olan “üstünde” kelimesini inceleyelim. «Üstünde» kelimesinin geçtiği mani mısralarından bazıları aşağıya alıyoruz:

1. «Üstünde» kelimesi bazı mısralarda iki heceli iki kelime arasında yer almaktadır:³

Fırın üstünde fırın 624	Masa üstünde sini 2558
Fırın üstünde kürek 1785	Masa üstünde eşik 723
Fırın üstünde kazan 1469	Hasır üstünde pire 3989
Fırın üstünde çörek 1785	Susam üstünde susam 32
Masa üstünde biber 3396	Duvar üstünde duvar 3068
Masa üstünde koku 3970	

³ Mısra kıyılarındaki rakamlar «Sami Akalın, **Türk Manileri**, C. I, C. II, İstanbul, 1972» den alınan bu örneklerin ait olduğu mani numarasını göstermektedir

2. «Üstünde» kelimesi bazı mısralarda tek heceli bir kelime ile kafiye kelimeleri arasında yer almaktadır:

Dam üstünde tencere 2528	Duvar üstünde durdum 2398
Dam üstünde kumuru 3791	Duvar üstünde para 2834
Dam üstünde arılar 1787	Duvar üstünde kilim 3781
Dam üstünde ip durur 10	Yük üstünde mazılar 4118
Dal üstünde vişneyim 2739	Yük üstünde halıyım 1194
Yol üstünde durdunuz 2327	Yük üstünde üzüm var 17
Yol üstünde değirmen 2536	Yük üstünde bağlama 1823
Yol üstünde pastırma 2623	Raf üstünde portakal 665
Yol üstünde iki taş 2812	Raf üstünde kumbara 849
Yol üstünde on para 4004	Saç üstünde sarı saç 1286
Yol üstünde mengene 1285	Saç üstünde bazlama 1862
Yol üstünde iz m'aran 1021	Baş üstünde bir gülüm 1929
Duvar üstünde fener 3520	Cam üstünde cam çiçek 1068
Ambar üstünde darı 3471	Gök üstünde gerinler 877
Kâğıt üstünde barut 415	Su üstünde sarayım 3757
Çayır üstünde çayır 1187	Elek üstünde elek 671
	Eşik üstünde beşik 723
	Deniz üstünde kayak 1093
	Konsol üstünde ceviz 1000

3. «Üstünde» kelimesi bazı mısralarda mısra başında yer almakta bazen de redif olarak kullanılmaktadır. Ancak bu şekillere nadir olarak rastlanmaktadır:

Üstünde gezer böcek 150	Al yanağın üstünde 139
Üstünde kırlangıçlar 584	Ak gerdanın üstünde 119

Birçok mısrada da «üstünde» kelimesinin yerini benzer bir ku

ruluş içinde «altında», «başında», «dibinde», «içinde» kelimelerinin aldığını görüyoruz:

Duvar altında sini 3575
Köprü altında kazlar 2115
Evin önünde pınar 3657
Ocak başında maşa 3069
Kuyu başında urgan 2611
Deniz dibinde midye 2444

Dam altında araba 3255
Gül altında tahtamız 1964
Dağ başında kar olur 245
Cam içinde püskülüm 3444
Çay dibinde dökme taş 123
Su içinde dikme taş 3661

Bu kelimelerin mısraın kuruluşunda «üstünde» kelimesiyle aynı fonksiyonu paylaştıklarını görüyoruz. «Üstünde» kelimesinin mısraın kuruluşunda oynadığı rolü tespit etmekle bunların rolünü de tespit etmiş olacağız.

Birinci gurup örnekte «üstünde» kelimesi, mısraı hece sayısı bakımından iki eşit parçaya bölmekte sağında ve solunda iki heceli birer kelime bulunmaktadır. (Bu kelimelerin umumiyetle yalın halde bulunma temayülünü gösterdiklerini söyleyebiliriz.) Bu haliyle «üstünde» kelimesi,

— — üstünde — —

tarzında gösterebileceğimiz bir kalıp üretmektedir. İkinci gurup örneklerde bu kalıbın,

— üstünde — — —

tarzına girdiğini gözlüyoruz. Bu ikinci şekli de bir mani mısraı haline getirebilmek için manilere has kelime kadrosundan seçilmiş tek heceli bir kelimeyi sağına, üç heceli bir kelimeyi soluna yerleştirmek kâfi gelecektir. Manilerin doğaçlama olarak, irticalen söylendiği, çok zaman söylenen bir maniye mani ile derhal cevap verilmesi gerektiği düşünülecek olursa, bu hazır kalıpların neden ortaya çıktığı kolayca tahmin edilebilir. Mani söyleyenin duygu ve düşüncesini süratle söyleyebilmek için hazır kelime kadrolarına ve kalıplara ihtiyacı vardır. Çok kısa bir sürede mana, vezin ve kafiye ile ilgili müşküllerini yenmek zorundadır. Yukarıdaki mısraların yapılışında bu kolaylığı getiren kalıp «üstünde» kelimesidir. Böyle bir kalıba sahip olan manici için iki heceli bir kafiye kelimesi bulmaktan başka bir güçlük yoktur. (Ayrıca kafiye kelimelerinin de hazır öbekler meydana getirdiğini biliyoruz).

Bu konu bizi çok önemli bir edebî probleme ulaştırmaktadır: Böyle hazır bir kalıptan yola çıkan manicinin vezni düşünmesine gerek yoktur. Zira hazır söz kalıbı, veznin yerini tutmaktadır. Pratikte ma-

ni söyleyen kişinin hece saymadığı, benzer söz kalıplarından hareket ederek yeni mısralar yarattığını öne sürebiliriz. Bu anlamda hece vezni ve hece kalıplarından bahsetmek yerine benzer söz kalıplarından bahsetmenin daha doğru olacağı inancındayız. Hece vezni ancak, benzer söz kalıplarının meydana getirdiği birliğin sayı ile ifade edilmiş bir neticesidir.

Manilerde ortak bir kelime kadrosu bulunduğu gibi, ortak bir gramer yapısı vardır. Aynı gramer yapısını gösteren binlerce mısra gösterilebilir. Türkçenin imkânları içinde olan bütün gramer şekillerinin manilerde yer almadığına yukarıda işaret ettik. Manilerde yer alabilen gramer şekillerinin bir kısmı ise aynı kelime kadrosunda olduğu gibi mani türünün karakterini belirleyecek ölçüde sık tekrarlanmaktadır. Manilerin karakteristik yönlerinden birisi belirli gramer şemalarının kullanılması, yani yukarıda işaret ettiğimiz kelime istif kalıpları gibi «cümle kalıpları»nın kullanılmasıdır.

Aşağıdaki mani mısralarını inceleyelim:

Ay doğar gümüş gibi	Ay doğar köşe köşe 779
Ay doğar ayazlanır 1765	Ay doğar elek gibi 669
Ay doğar dağıstandan 1894	Ay doğar gediğinden 994
Ay doğar güneş doğar 2399	Ay doğar sini sini 999
Ay doğar aydın aydın 2	Ay doğar ediğinden 1521
Ay doğar sezilirim 42	Ay doğar aşan gece 223
Ay doğar durmak için 244	Ay doğar aşı gider 2827
Ay doğar minareden 298	Ay gider bulut ile 2220
Ay doğar çirasıyla 385	Ay vurur ayan - beyan 2650
Ay doğar ayvadayım s. 32	Ay vurur aylanırsın 2068
Ay doğar bulutundan s. 32	Ay doğar aylanamam s. 31 (5)
Ay doğar dolunmaz mı s. 32	Ay doğar bedir Allah s. 32
Ay doğar sini gibi s. 46	Ay doğar desdeğirmi s. 32
Ay doğar ay ışığı s. 47	Ay doğar gece olur s. 32
Ay doğar ışık ışık s. 48	Ay doğar ardındayım s. 46
Ay doğar hindi gibi s. 59	Ay doğar aya gider s. 47
Ay doğar ardındayım s. 59	Ay doğar açık açık s. 56
Ay doğar ayan ayan s. 60	Ay doğar taşta gider s. 59
Ay doğar teker gibi	Ay doğar ağaçlara s. 60
	Ay doğar aydır Allah s. 60

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde görülmektedir ki bu mısraların çoğu birbirinden doğmuştur. «Ay doğar sini gibi», «Ay doğar sini sini» mısralarında bu hal açıkça ortaya çıkmaktadır. Her iki mısradaki tek fark, kafiye zaruretiyle kafiye kelimesinin değiştirilmesinden ibarettir. İlk bakışta yukarıdaki mısralarda «Ay doğar» ibaresinin tekrarlanması göze çarpmaktadır. Eğer bu kuruluş bütün manilerde hiç değişmeden karşımıza çıksaydı klişeleşmiş bir ifadeden söz edilebilirdi. Halbuki yukarıdaki örnekler arasında gördüğümüz gibi, bu ibare bazen «Ay gider», «Ay vurur» şeklinde değişmektedir. Son iki ibarede ikinci kelimeler değişmekte, fakat hece sayısı, fiillerin zamanı değişmemektedir. Bu örneklerde değişmeyen yapıyı şöylece gösterebiliriz:

Hece dağılışı: Bir heceli kelime + İki heceli kelime

Cümle Yapısı: Özne + Yüklem

Kelime ekleri: Yalın + Geniş zaman (3. t. ş.)

Bu cümle kuruluşu ve yapı özelliği sadece «Ay» lı örnekler için değil, tek heceli bütün diğer kelimeler için de geçerlidir. Buna bir örnek olarak «Su» kelimesinin aynı kuruluş içinde meydana getirdiği mısralardan bazılarını aşağıya alıyoruz-.

Su akar çağıl çağıl 4170

Su akar ark uzun 4153

Su akar balık akar 3616

Su akar hani hani 3371

Su akar bendi bilir 615

Su akar şırıl şırıl 1022

Su akar kamış gibi 596

Su gelir özden beri 589

Su gelir hazne ile 59

Su gelir akma yarım 2463

Su gelir akar geçer 1319

Su gelir millendirir 1501

Su gelir yalıklara 3120

Su gelir ben yunamam 3307

Su gelir burma burma 4514

Su akar lüle lüle 4548

Su akar ince arktan 4087

Su akar şakır şakır 3590

Su akar oluk oluk 3357

Su akar Hind'e gider 4888

Su akar küldür küldür 1444

Su akar gediğinden 2194

Su gelir akmak ile 1088

Su gelir külüngünden 2253

Su gelir kütüğünden 602

Su gelir vezne ile 1440

Su gelir kova ile 3076

Su gelir hızlı hızlı 3137

Su gelir ark uyanır 3875

Su gelir özden beri 4570

Bu mısraların da belirli örnekler etrafında oluştuğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte birinci ve ikinci örneğimizde asıl değişmeyen unsurun yapı olduğu ortaya çıkmış bulunmaktadır. Her iki örneğimizde de:

Bir heceli kelime + İki heceli kelime
Özne + Yüklem Yalın hal + Geniş zaman
kuruluşu değişmemiştir.

At gelir ağır ağır 77
At gelir kalka kalka 543
At gelir atlayamam 637

veya

Kar yağar saçaklara 243
Kar yağar kepek gibi 590
Kar yağar karış karış 541

gibi kuruluşlarda da aynı yapıyı görüyoruz.

Yukarıdaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu gibi örnekler manilerde bazı cümle şekillerinin ve yapı özelliklerinin manilerin karakterini belirleyecek kadar yaygın olduğunu açıkça göstermektedir. Yukarıdaki yapı özelliği sadece bir örnek niteliğindedir. Manilerimizde yukarıdakine benzer pek çok yapı benzerliklerinin bulunduğunu gördük. Bunların sistematik olarak incelenmesi bize manilere has bir gramer kadrosunun, yapı hususiyetlerinin varlığını gösterecektir.

Maniler, kelime kadrosu ve yapı benzerlikleri gösterdiği gibi, mantıkî düzen, sunuş sırası itibariyle de benzer yapılar ortaya koymaktadır. Bunu da birkaç örneğe dayanarak açıklamaya çalışalım :

Pencerede tül perde
Perdenin ucu yerde
Elim ayağım titrer
Yâri gördüğüm yerde s274

Karşıdadır ak kapı
Gümüş kakmalı sapı
Bu gurbeti çıkarın
Dilensin kapı kapı s. 233

Ayakta siyah çizme
Ökçesi büzme büzme
Çok güzelsin sevdiğim
Sakın yalnız gezme 1107

Bahçelerde ak çiçek
Üstünde kara böcek
Giy yarım seterini
Sana nazar erecek 1868

Konu, kelime kadrosu, kafiyeleniş itibariyle birbirlerinden tamamen farklı olan bu dört manînin ilk mısraları mukayese edilirse aynı mantıkî düzeni taşıdıkları görülür: Bu dört maninin birinci mısralarında somut bir varlık ele alınmakta ve bu varlığın bulunduğu yer belirtilmektedir. İkinci mısralarda ise birinci mısradan anılan somut varlığın bir parçası söz konusu edilmekte,

sonra da bu parçanın bir özelliği dile getirilmektedir. Bunu bir tablo ile şöylece gösterebiliriz:

BİRİNCİ MISRA			İKİNCİ MISRA
Somut Varlık	Varlığın yeri	Varlığın parçası	Parçanın Hu.
Tül perde	Pencere	Perdenin ucu	yerde oluşu
Ak kapı	Karşıda	Sap	Gümüş
Çizme	Ayak	Ökçe	Büzme
Ak çiçek	Bahçe	Üstü	Böcek
Kuş	Ağaç	Kanat	kanadın rengi
Erik	Bahçe	Yaprak	Yaprağın şekli
Yâr	Pencere	Yârın küpesi	Küpenin rengi
Keçi	Kaya	Keçinin alnı	Alnın rengi
Çınar	Dağ	Çınarın dalı	Dalın rengi
Fincan	Raf	Fincanın içi	Mercan
Oğlan	Kale	Oğlanın perçemi	Sarkan
İğde	Bahçe	Dal	yerde oluşu
Kestane	Dağ	Tane	dökülmesi
Kavak	Edirne	Budak	Kırılma
Çadır	Dağ	Kazık	Çakılma
Kuzu	Bahçe	Boynuz	Boynuzun rengi
Minber	Cami	Minberin içi	Anber

Bu örnekler bize birbiriyle görünür bir benzerlikleri olmayan manilerin iç nizam itibariyle, mantıkî düzenleriyle birbirlerine ne kadar benzediklerini açık bir şekilde göstermektedir. Biz bu konuda da yukarıdaki örneklerle yetineceğiz.

Manilerde, bir yönüyle yapıyı bir yönüyle anlamı ilgilendiren paralel kuruluşların karşılaştırılmalı olarak ele alınması gerekmektedir. Paralelizm, manilerimizin karakteristik bir yönünü teşkil eder. Pek çok mani gerek anlam gerek yapı bakımından paralel mısralar üzerine kurulmuştur. Bu paralel yapıların tespiti ve diğer manilerdeki paralel yapılarla mukayesesi, manilerdeki ortak kelime kadrosu ve ortak yapı özelliklerinin ortaya çıkarılmasında oldukça önemli ipuçları verebilir (6). Bu konuda bir fikir vermek için aşağıya örnek olarak iki mani alıyoruz:

6. Paralelizm konusunda bkz. Roman Jakobson, **Questions de Poétique**, Editions du Seuil, 1973. Paris.

Şeftalinin dalına
Yanağının alına
Hangi arı konmuştur
Dudağının balına 2070

Yaprak yaprak üstüne
Yaprak toprak üstüne
İlle sana gidecem
Ortak ortak üstüne 2337

Paralelizm manilerin bilhassa ilk iki mısraında göze çarpmaktadır:

Elmadan al olasın
Selviden dal olasın 1332

Elde fincana kurban
Kolda mercana kurban 1473

Bahçelerde bâr olmaz
Ayvalarda nar olmaz 1400

Mendili katlı yarım
Dilleri tatlı yarım 1491

Goncanın harına bak
Bülbülün zarına bak 1437
Bayırdan düze geldim
Bahardan güze geldim 1243

Ateş isen küle gel
Şahin isen kola gel 1242
Ay doğar ayazlanır
Gün doğar beyazlanır 1765

Bütün bu örnekler manilerde müşterek yapı hususiyetlerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. İşaret ettiğimiz müşterek hususiyetler tekrar edelim ki ancak birkaç örnek niteliğindedir. Manilerdeki bu yapıların sistematik olarak tespiti gerekmektedir. Maniler üzerinde yaptığımız çalışmalar bizde, kafiye ve rediflerin, müşterek kelime kadrolarının, yapı hususiyetlerinin tespitinin bu türü incelemede birinci derecede önemli unsurlar olduğu kanaatini uyandırdı.

© <http://www.ege-edebiyat.org>

